

Investigating the Effectiveness of Teaching Spiritual Intelligence Based on Teachings of Islamic Education on the Afterlife Belief and the Students' Religious Orientation

■ Abbas Tavan¹ ■ Zahra Solimanifard²

- **Objective:** This research aimed at investigating the effectiveness of teaching spiritual intelligence based on teachings of Islamic education on the afterlife belief and religious orientation of students in Farhangian University of Kerman.
- **Method:** The research method was semi-experimental with a pre-test/post-test design of the control group. The research population included all male students of Farhangian University of Kerman in the first semester of 2022 academic year, consisting of 1830 subjects. Fifty people were selected as a sample using available sampling method and were divided into two experimental (25 subjects) and control (25 subjects) groups. The experimental group was trained in spiritual intelligence based on the teachings of Islamic education in 8 sessions of 90 minutes, and the control group did not receive any intervention. The data collection tools were Ebrahimi and Bahrami eschatological questionnaire (2011) and Bahrami religious orientation (2008). Data analysis was done using descriptive statistics, analysis of covariance, and SPSS-22 software.
- **Findings:** The results showed that teaching spiritual intelligence based on Islamic education teachings significantly increased the afterlife belief and religious orientation of students ($P < 0.001$). The amount of this effect based on the effect size was 0.58 on the afterlife belief and 0.46 on religious orientation.
- **Conclusion:** Based on this study, we may suggest that a plan should be considered in universities to familiarize professors and students with the content of spiritual intelligence based on Islamic teachings, so that the Islamic education and training are internalized in them.

Keywords: spiritual intelligence, Islamic education and training, afterlife belief, religious orientation, students

- **Citation:** Tavan, A, Solimanifard, Z. (2022). Investigating the Effectiveness of Teaching Spiritual Intelligence Based on Teachings of Islamic Education on the After life Belief and the Students' Religious Orientation , *Applied Issues in Islamic Education*,7(2): 33-48

Received: 2022/07/13

Accepted: 2022/08/17

Published: 2022/08/23

1. **Corresponding Author:** An Assistant Professor, the Department of Philosophy, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

E-mail: ahad.hoseyni956@gmail.com 0000-0001-2140-6233

2. An Msc of Islamic Theology and Philosophy, Secretary of Education, District 1, Kerman.

E-mail: solimanifard.z@gmail.com 0000-0002-0512-4890

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی دانشجویان

عباس توان* ■ زهرا سلیمانی فرد**

چکیده

- هدف: این پژوهش با هدف بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی دانشجویان پسر دانشگاه فرهنگیان کرمان انجام شد.
- روش: روش تحقیق نیمه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون گروه کنترل بود. جامعه پژوهش شامل تمام دانشجویان دانشگاه فرهنگیان کرمان در نیمسال اول تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱ به تعداد ۱۸۳۰ نفر بود. ۵۰ نفر به روش نمونه‌گیری در دسترس به عنوان نمونه انتخاب و در دو گروه آزمایش (۲۵ نفر) و کنترل (۲۵ نفر) تقسیم شدند. گروه آزمایش تحت آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی در ۸ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای قرار گرفتند و گروه کنترل هیچ مداخله‌ای دریافت نکردند. ابزار جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه‌های آخرت‌نگری ابراهیمی و بهرامی (۱۳۹۰) جهت‌گیری مذهبی بهرامی (۱۳۸۰) بود. تجزیه و تحلیل داده‌ها با روش آمار توصیفی، تحلیل کوواریانس و توسط نرم‌افزار SPSS-22 انجام شد.
- یافته‌ها: نتایج نشان داد آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی به‌طور معناداری موجب افزایش آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی دانشجویان شد ($P < 0/001$). میزان این تأثیر بر اساس مقدار اندازه اثر بر آخرت‌نگری ۰/۵۸ و بر جهت‌گیری مذهبی ۰/۴۶ بود.
- نتیجه‌گیری: بر این اساس می‌توان پیشنهاد کرد که در دانشگاه‌ها طرحی برای آشنایی اساتید و دانشجویان با محتوای هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی در نظر گرفته شود تا موضوع تعلیم و تربیت اسلامی در آنان درونی شود.

واژگان کلیدی: هوش معنوی، تعلیم و تربیت اسلامی، آخرت‌نگری، جهت‌گیری مذهبی، دانشجویان

□ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

□ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۵

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۲۲

مقدمه

قرآن، پیامبر(ص) و امامان معصوم (ع) دوران جوانی را یکی از نعمت‌های پر ارج الهی و از سرمایه‌های بزرگ سعادت در زندگی بشر شناخته‌اند و این موضوع را با عبارات مختلفی خاطر نشان نموده‌اند. رسول خدا (ص) فرموده‌اند: «به‌درستی که خداوند متعال دانش‌فرشتگانی دارد که هر شب نزول می‌کنند و ندا می‌دهند: ای جوانان بیست ساله کوشش و جدیت کنید و برای نیل به کمالات انسانی مجاهده نمایید» (مستدرک الوسایل، به‌نقل از محدث نوری، ۱۳۹۵). فرد در دوران نوجوانی به بازنگری معتقدات و باورهای خود می‌پردازد و آن‌ها را مورد بررسی و نقد قرار می‌دهد و نظامی از باورها را از نو برای خویش به‌وجود می‌آورد و تکیه‌گاه زندگی خود قرار می‌دهد (مجیدپورخوئی، محبی و ایمانی نایینی، ۱۳۹۸).

با آغاز سنین جوانی انسان به مرحله‌ای پیشرفته از تفکر دست می‌یابد که او را از دوران کودکی و نوجوانی جدا می‌کند، تفکری که از محدوده محسوسات و امور عینی فراتر رفته و قابلیت انتزاعی پیدا می‌کند و همزمان با رشد تفکر انتزاعی، رشد اخلاقی نیز گسترش می‌یابد و توجه به مذهب و دین نیز معطوف می‌گردد. فهمیدن فلسفه زندگی و متکی بودن به تشکیلات مذهبی که به دانشجویان جوان پاسخ می‌دهد: آغاز و انجام هستی چگونه است، و در چگونه جهان زندگی می‌کند و معنا و مفهوم زندگی چیست؟ به انسان امنیت و آرامش خاطر می‌بخشد. امنیت خاطر در گرو پذیرش مذهب حاصل می‌شود. بعضی از جوانان به زمینه سخت و مسلط مذهبی چون چارچوب شخصیت خود احساس نیاز می‌کنند، این کار و این احساس حس مسئولیت آن‌ها را کمتر می‌کند و زندگی را خیلی ایمن‌تر می‌سازد. مذهب به‌عنوان مجموعه‌ای از اعتقادات، بایدها، نبایدها و نیز ارزش‌های اختصاصی و تعمیم یافته یکی از مؤثرترین تکیه‌گاه‌های روانی به‌شمار می‌رود که قادر است معنای زندگی را در لحظه لحظه عمر فراهم سازد و در شرایط خاص نیز با فراهم‌سازی تبیینی، فرد را از تعلیق و بی‌معنایی نجات دهد. دانشجویان نوجوان و جوان نگرش‌های متفاوتی به مذهب دارند جهت‌گیری مذهبی در این دوره مهم دارای ارزش ویژه‌ای گردیده است (Pearce, Stones, Reiss & Mujtaba, 2021).

جهت‌گیری مذهبی، نشان دهنده نگرش فرد به مذهب است. طبق نظریه آلپورت دو نوع جهت‌گیری نسبت به دین مطرح می‌شود. از نظر او مذهب طیفی است که از یک‌سو

برای افراد معنایی ابزاری دارد و از سوی دیگر، نوعی معنا و معنایابی است که خود انگیزه اصلی زندگی است و ارزش درونی دارد و به دیگر محرک‌ها نیازی ندارد. اثر مهم دین در آرامش روانی، بهداشت و سلامت روانی و همچنین نقش آن در کاهش و بهبود بیماری‌های روانی و ناهنجاری‌های اجتماعی باعث شده است که مطالعات حوزه دین و روان‌شناسی در ابعاد مختلف رشد چشمگیری داشته باشد (جارچی، حبیبی، منظری و هاشمی‌زاده، ۱۳۹۶). افرادی که دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی هستند کمتر در آیین‌های مذهبی شرکت می‌کنند و از معنای دین برای رسیدن به اهدافشان استفاده می‌کنند. آن‌ها همچنین برای شکل‌گیری یا حفظ روابط اجتماعی خود، امنیت، راحتی، معاشرت و توجیه اعمالشان از مذهب استفاده می‌کنند. در طرف دیگر، کسانی قرار دارند که دین را هدف اصلی زندگی خود می‌دانند و مهم‌ترین بخش زندگی آن‌ها را تشکیل می‌دهد. چنین افرادی دارای جهت‌گیری مذهبی درونی هستند و دین همه جوانب زندگی آن‌ها تحت تأثیر قرار می‌دهد (ایمانی، باغبانی نادر، حسین‌زاده و نوروزی، ۱۴۰۰). جهت‌گیری مذهبی، نه بر درجه دین‌داری، بلکه بر انگیزش افراد نسبت به دین تأکید دارد. جهت‌گیری مذهبی درونی، در تلاش فرد برای زیستن مطابق با اصول خویشتن، تجلی می‌یابد. و در مقابل افراد با جهت‌گیری مذهبی بیرونی، براساس اهداف ابزاری و سودمندگرایانه که در تلاش برای تأمین امیال و نیازهایشان نمود پیدا می‌کنند، بیشتر در صدد خدمت به خویشتن هستند (پرتو، ۱۳۹۴).

از طرفی یکی از اصول دین، معاد یا داشتن اعتقاد به جهان بعد از مرگ و آخرت‌نگری است. اعتقاد به آخرت در هر آیینی که پیوندی با آسمان دارد، یک عنصر اساسی است و به منزله ستون فقرات آن به‌شمار می‌آید، و ادیان بدون آن به مکتب‌هایی مادی و ساخته ذهن بشر تبدیل خواهند شد. بنا بر این قوام دین به مبدأ و معاد است، و از این‌رو هیچ آیین آسمانی و الهی‌ای را نمی‌یابید که دعوت به زندگی اخروی، برانگیخته شدن انسان پس از مرگ و برپایی حساب و کیفر و پاداش در آن نباشد، حتی اگر تحریف شده باشد. پژوهشگران تاریخ بشر تصریح می‌کنند که جامعه انسانی پیوسته با این اصل همراه بوده است، گرچه دین و کتاب آن جامعه ناشناخته باشد (برهنم و موسیوند، ۱۴۰۰). میل به بقا یکی از بنیادی‌ترین انگیزه‌های انسان است. در انسان به‌صورت فطری این انگیزه وجود دارد که می‌خواهد باقی باشد و حیات دائمی داشته باشد (میکائلی، نوری‌زاد و هاشمی، ۱۳۹۳).

ترس از مرگ یکی از ترس‌های آزاردهنده است که در طول زندگی کم و بیش با انسان همراه است. شاید به‌همین دلیل است که برخی روان‌شناسان در تلاشند تا این ترس را از بین برده و احساس آرامش را جایگزین آن نمایند (ابراهیمی و بهرامی‌احسان، ۱۳۹۰). باورهای آخرت‌نگری در واقع به اصل معاد اشاره دارد و معاد اصل سوم از اصول دین اسلام محسوب می‌شود. اعتقاد به آخرت در هر آیینی که پیوندی با آسمان دارد، یک‌عنصر اساسی است و به‌منزله ستون فقرات آن به‌شمار می‌آید. این دنیا مقدمه‌ای است برای صلاح آخرت و اصالت از آن آخرت است و دنیا هیچ اصالت و ارزش ذاتی برای خود ندارد. با توجه به این مقدمات، می‌توان گفت: انسانی که دنیای مادی انتهای زندگی او باشد و ظرف دیگری برای زندگی خود تصور نکند مرتکب یک‌خطای اساسی در زندگی شده است و در این صورت، فرد با کج‌فهمی نسبت به زندگی و خواسته‌های آن، زندگی و انتظارات از آن را به درستی درک نمی‌کند. چنین فردی از زندگی مادی انتظاراتی خواهد داشت که هیچ وقت عملی نیست و این خود باعث سرخوردگی و ناکامی‌های پی‌در پی می‌گردد؛ چراکه در این صورت، بین انتظارات فرد با واقعیت زندگی ناهماهنگی به‌وجود می‌آید و این ناهماهنگی موجب ناکامی مکرر می‌شود (منظری‌توکلی، بهرامی‌احسان، منظری‌توکلی و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۲).

جنبه‌های متفاوت حرمت نفس، اطمینان به نفس، خودکارآمدی، صمیمیت و از همه مهم‌تر نگرش مذهبی و نگاه آخرت‌نگرایانه در دوره نوجوانی و جوانی مهم دارای ارزش ویژه‌ای گردیده و خود را بیش‌ازپیش نشان می‌دهند؛ اما نبود مهارت‌های مطلوب نوجوانان در رویارویی با مشکلات زندگی و بحران این دوره از زندگی، سبب گردیده تا این قشر از جامعه نتواند به درستی تصمیم مناسبی را بگیرد و در نتیجه موجب بروز برخی ناهماهنگی‌ها و ناسازگاری‌ها و سردرگمی در زمینه هویت مذهبی خواهد شد (جارچی و همکاران، ۱۳۹۶).

زندگی در جهانی صنعتی که در آن روابط انسانی تا حدی ضعیف گشته، حمایت‌های اجتماعی کمرنگ شده، اخلاقیات و مناسبات صحیح انسانی به خطر افتاده و افراد مجبورند برای گذران زندگی به تلاش بی‌وقفه دست بزنند و در عین حال از بسیاری از خواسته‌ها و نیازهای فطری و انسانی خود صرف‌نظر نمایند، شرایط آسیب‌زایی را برای سلامت اخلاقی آنان فراهم ساخته است که دانشجویان خوابگاهی هم از این شرایط

بی‌نصیب نیستند. از جمله عواملی که نقش و جایگاه مؤثری در سلامت اخلاقی دارد، دین و مذهب می‌باشد (Barnes, Supriya, Zheng, Roberts, & Brownell, 2021). وجود اعتقادات دینی در فرد، طرز تفکر و سبک زندگی او را با سایر انسان‌ها متفاوت می‌سازد و نحوه برخورد او را با رویدادهای طبیعی و اجتماعی، تحول می‌بخشد. فرد معتقد، با وجود اینکه برآوردی صحیح از توانمندی‌هایش دارد و از آن‌ها استفاده می‌کند، از نظر روانی بر وجودی متکی است که علم، قدرت و خیرخواهی بی‌نهایت دارد. در این حالت احساس بی‌نیازی و آرامشی به فرد دست می‌دهد که دیگر عوامل بیرونی به‌سادگی موجب ترس، اندوه، اضطراب و تزلزل او نمی‌شود (تیموری و محمد جعفری، ۱۳۹۹). با مروری بر پیشینه تجربی و نظری متغیرهای مهمی نظیر جهت‌گیری مذهبی و آخرت‌نگری، می‌توان دریافت که هوش معنوی از جمله عوامل مهمی است که می‌تواند تأثیر قابل توجهی بر این متغیرها داشته‌باشد. هوش معنوی شامل حس معنا و داشتن رسالت زندگی، حس تقدس در زندگی، درک متعالی از ارزش‌های مادی و اعتقاد به بهتر شدن دنیا است. امروزه مردم جهان بیش‌ازپیش به‌معنویت و مسائل معنوی گرایش دارند. به‌همین دلیل بررسی علمی معنویت یکی از مباحث مهم و رایج است. اعتقادات دینی و تقیدات مذهبی، بر تمامی ابعاد زندگی انسان تأثیرگذار است. (جامعی ندوشن و ایزدی، ۱۳۹۵). در تعریفی دیگر هوش معنوی بر مجموعه‌ای از ظرفیت‌های ذهنی و انطباقی که بر جنبه‌های غیرمادی و متعالی واقعیت، استوار است. ماهیت هستی فرد، معنای شخصی، تعالی و حالت‌های اوج گرفته هوشیاری با همش معنوی او ارتباط دارند. در عمل، این فرایندها با توجه به توانایی فرد در تسهیل شیوه‌های منحصر به فرد حل مسئله، استدلال انتزاعی و سازگاری است (اعتمادی و جعفری‌هرندی، ۱۳۹۹).

هوش معنوی کاربرد انطباقی اطلاعات معنوی با هدف تسهیل حل مسائل روزمره و دستیابی به هدف است. به‌همین دلیل کاربرد آگاهانه هوش معنوی در زندگی موجب افزایش رابطه فرد با خویشتن و جهان بزرگ‌تر می‌شود (آرام‌فر، حسینی، افشاری‌نیا و کاکابرایی، ۱۳۹۸). در فرهنگ اصیل اسلامی نیز هوش معنوی به‌طور ضمنی، مورد توجه فراوانی قرار گرفته است؛ هوش معنوی که در قرآن در مورد صاحبان آن صفت اولوالالباب به کار رفته است، باعث می‌شود افراد به جوهره حقیقت پی ببرند و از پرده‌های اوهام عبور نمایند. مباحث مربوط به هوش معنوی و معادل‌های آن در اسلام بسی وسیع و پر بار است،

کافی است تفحصی هر چند مختصر در قرآن و نهج البلاغه صورت گیرد تا مشخص گردد که اصولاً هوشمند معنوی، همان انسان مؤمن و کسی است که مهارت و قدرت فرا بردن (تعالی بخشی خود و دیگران به ساحات برتر) شهود قدسی در ساحت معرفت و الوهیت در ساحت وجود را دارد (شرکت، کلانتری، آذربایجانی و عابدی، ۱۳۹۹). معنویت به مثابه آگاهی از هستی یا نیرویی فراتر از جنبه‌های مادی زندگی است و احساس عمیقی از وحدت یا پیوند با کائنات را به وجود می‌آورد. معنویت عبارت است از تجربه ارتباط معنادار با خود، دیگران، جهان و قدرت برتر که به صورت عکس‌العمل‌ها و اعمال بیان می‌شود (Arnout, 2020).

از آن جا که دانشجویان دانشگاه فرهنگیان قرار است معلمان آینده این کشور باشند و نقش بسیار پررنگی را در تعلیم و تربیت نسل آینده دارند، نیازمند آموزش ویژه در زمینه مبانی تعلیم و تربیت اسلامی هستند تا بتوانند دانش آموزانی مناسب با تراز جمهوری اسلامی ایران بسازند و همچنین هوش معنوی مجموعه‌ای از قابلیت‌های سازش روانی مبتنی بر جنبه‌های غیرمادی و متعالی واقعیت است و اگر این قابلیت‌ها به کار بسته شوند، توانایی منحصر به فرد مسئله‌گشایی، تفکر انتزاعی و کنار آمدن تسهیل می‌شود (آرام‌فر و همکاران، ۱۳۹۸)، آموزش هوش معنوی بر مبنای آموزه‌های تعلیم و تربیت اسلامی به این دانشجویان می‌تواند در بعد مذهبی اثربخش باشد. با توجه به اینکه آخرت‌نگری نیز یکی از اعتقادات مذهبی عمیق به‌شمار می‌آید و به‌نظر می‌رسد نقش به‌سزایی در تعیین سلامت اخلاقی دانشجویان داشته باشد این پژوهش به دنبال ناهنجاری‌های به این سؤال است: آیا آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان مؤثر می‌باشد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر یک مطالعه نیمه آزمایشی با طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل بود. جامعه آماری پژوهش کلیه دانشجویان پسر دانشگاه فرهنگیان کرمان در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱ به تعداد ۱۸۳۰ نفر بودند. پس از اجرای پرسشنامه‌های پژوهش ۵۰ نفر (بر اساس اینکه در تحقیقات آزمایشی هر گروه حداقل ۱۰ نفر نیاز است) از آن‌ها که کمترین نمرات در دو پرسشنامه را داشتند با روش نمونه‌گیری در دسترس انتخاب

شدند و به‌صورت تصادفی و با روش قرعه‌کشی در دو گروه کنترل (۲۵ نفر) و آزمایش (۲۵ نفر) قرار گرفتند. پس از تخصیص افراد در گروه‌ها، گروه آزمایشی به مدت ۸ جلسه به مدت یک ماه (هر هفته دو جلسه ۷۵ دقیقه‌ای)، آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی را توسط پژوهشگر که سابقه چند سال تدریس در حوزهٔ تعلیم و تربیت اسلامی را دارد، دریافت کردند. گروه کنترل نیز در این مدت مداخله‌ای دریافت نکردند. پس از اتمام جلسات دو گروه پرسشنامه‌های آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی را تکمیل نمودند تا میزان تغییر متغیر وابسته در پایان آموزش بررسی و نتایج گروه آزمایش و کنترل با هم مقایسه شود. معیار ورود به مطالعه شامل دانشجوی بودن دانشگاه فرهنگیان کرمان با نمرات پایین در متغیرهای جهت‌گیری مذهبی و آخرت‌نگری، تمایل جهت شرکت در پژوهش و عدم شرکت در جلسات مذهبی و مشاوره‌ای در این مدت بود. ملاک خروج از پژوهش شامل عدم تمایل به همکاری در پژوهش، غیبت بیش از دو جلسه بود. ملاحظات اخلاقی این پژوهش شامل موارد ذیل بود:

کلیه شرکت‌کنندگان در پژوهش با اختیار و تمایل خود شرکت کردند، دربارهٔ اصول رازداری و محرمانه بودن هویت شرکت‌کنندگان به آنان اطمینان داده شد که کلیه اطلاعات به‌صورت محرمانه باقی خواهد ماند، در پایان از شرکت‌کنندگان در پژوهش تقدیر و تشکر به عمل آمد و شرکت‌کنندگان در صورت تمایل هر زمانی که می‌خواستند از ادامه مشارکت می‌توانستند انصراف دهند.

ابزار پژوهش

● **پرسشنامه آخرت‌نگری:** این پرسشنامه توسط ابراهیمی و بهرامی‌احسان در سال ۱۳۹۰ طراحی شد. پرسشنامه دارای ۴۴ سؤال می‌باشد و از ۵ خرده‌پرسشنامه تکلیف‌گریزی، آمادگی، آخرت محوری، تعالی و لذت‌جویی تشکیل شده است. این پرسشنامه را هم به‌صورت گروهی و هم به‌صورت انفرادی می‌توان اجرا کرد و یک پرسشنامه ۵ گزینه‌ای است که از پنج درجه تشکیل شده است و از کاملاً موافقم شروع می‌شود و به پیش می‌رود. برای نمره‌گذاری این آزمون ابتدا به هر عبارت که نشان از درجهٔ فرد دربارهٔ خودش هست یک نمره صفر تا ۴ تعلق می‌گیرد. پایایی آزمون با روش آلفای کرونباخ برای کل آزمون ۰/۸۵ و برای خرده‌پرسشنامه‌های

تکلیف‌گریزی ۰/۵۲، آمادگی ۰/۷۲، آخرت‌محوری ۰/۷۹، تعالی ۰/۶۵ و لذت‌جویی ۰/۶۷ به‌دست آمد و روایی محتوایی آن نیز مورد تأیید قرار گرفت (ابراهیمی و بهرامی‌احسان، ۱۳۹۰).

● **پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی:** این پرسشنامه توسط بهرامی‌احسان در سال ۱۳۷۸ طراحی شد و دارای ۵۴ سؤال است. چارچوب اساسی این پرسشنامه مرجعیت بخشیدن به ساختار روابط و مناسبات انسان در تمام ابعاد آن در پرتو رابطه انسان و خداست. این مقیاس از چهار زیر مقیاس تشکیل شده است: مذهب‌گرایی (۲۸ ماده)، سازمان‌نیافتگی (۱۹ ماده)، ارزنده‌سازی مذهبی (۹ ماده) و کام‌جویی (۸ ماده). تاکنون پژوهش‌های مختلفی برای تعیین روایی و اعتبار این آزمون انجام گرفته و نتایج رضایت‌بخشی به‌دست آمده است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به پژوهشی تحت‌عنوان «بررسی روایی و اعتبار و هنجاریابی مقیاس جهت‌گیری مذهبی» اشاره نمود که با هدف افزایش روایی و اعتبار مقیاس جهت‌گیری مذهبی بهرامی‌احسان انجام گرفته است (بهرامی‌احسان، ۱۳۸۰).

در این مقیاس برای هر سؤال پنج گزینه از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم وجود دارد که به هر گزینه به ترتیب نمرات ۴ و ۳ و ۲ و ۱ و ۰ تعلق می‌گیرد. برخی سؤالات این مقیاس برعکس نمره‌گذاری می‌شوند. مطالعات مربوط به اعتباریابی این مقیاس توسط بهرامی‌احسان (۱۳۸۰) انجام شده است. ضرایب قابلیت اعتماد این مقیاس ۰/۹۱ و ۰/۸۵ گزارش شده است. هم‌چنین روایی محتوایی و سازه‌ای آن نیز بررسی و تأیید شده است (بهرامی‌احسان، ۱۳۸۰).

برنامه مداخله به شرح زیر اجرا شد:

جلسات آموزش هوش‌معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی (عبدالله‌زاده، کشمیری و عرب‌عامری، ۱۳۸۸، به‌نقل از بهمن و اصل فتاحی، ۱۳۹۶)، در ۸ جلسه ۹۰ دقیقه‌ای و هفته‌ای یک‌بار توسط پژوهشگر که سابقه چند سال تدریس در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی را دارد، در مرکز مشاوره دانشگاه فرهنگیان خواجه نصیر کرمان باهماهنگی و مجوز مسئولان حراست دانشگاه و دفتر نهاد مقام معظم رهبری برگزار شد. ساختار جلسات آموزش هوش‌معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول ۱. آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی

جلسات	محتوا	تکلیف
اول	<ul style="list-style-type: none"> اجرای پیش‌آزمون (آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی)؛ معرفی برنامه، بیان انتظارات، مقررات، معرفی مفهوم هوش معنوی و تمرین در این زمینه. 	<ul style="list-style-type: none"> ارائه تعاریف هوش معنوی با هدف بالا بردن اعتقادات و باورهای دینی، ذکر اختصاصی برای کاهش ترس از مرگ). (حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ) خدا ما را بس است و نیکی حمایت‌گری است (سوره عمران، آیه ۱۷۳).
دوم	<ul style="list-style-type: none"> آشنا کردن دانشجو معلمان با قرآن و دستورات الهی متناسب با رشته تحصیلی، بالا بردن معرفت و شناخت دانشجو معلمان نسبت به ارزش‌ها، باورهای دینی، زندگی غیر مادی. 	<ul style="list-style-type: none"> بیان دلیل، علت، فلسفه هر چیز، بررسی و تبیین سیره ائمه معصومین (ع) و استفاده از احادیث و روایات و مثال‌هایی که معصومین (ع) در جهت درونی کردن ارزش‌های دینی و معنوی به ما آموخته‌اند.
سوم	<ul style="list-style-type: none"> ایجاد روحیه تحقیق، جست‌وجو، انتقاد، تحلیل براساس معیارهای معنوی و اخلاقی در دانشجو معلمان، داشتن معنی و هدف در زندگی، احساس تعلق داشتن در زندگی به منبعی والا و امیدواری به کمک و یاری خداوند در شرایط مشکل‌زا، برخورداری از حمایت‌های اجتماعی. 	<ul style="list-style-type: none"> آموزش آرمیدگی و تمرینات مربوطه برای رفع ترس از مرگ و آشنایی با زندگی شهیدان و خواندن آیاتی از قرآن مجید.
چهارم	<ul style="list-style-type: none"> آموزش مراقبه (که در بخشی از آن عبادات، اعمال، ادعیه ماه‌ها و روزهای سال را انجام می‌دهیم). 	<ul style="list-style-type: none"> ارائه تمرینات مربوط به مراقبه
پنجم	<ul style="list-style-type: none"> آموزش مهارت خودآگاهی و تمرینات لازم. 	<ul style="list-style-type: none"> آشنایی با آیات قرآنی در زمینه خودآگاهی و یافتن معانی و تفاسیر آن‌ها
ششم و هفتم	<ul style="list-style-type: none"> آموزش در زمینه پرسش‌های اساسی زندگی نظیر معنای زندگی و هدف آفرینش و تمرینات مربوط به آن، بحث و تبادل نظر در زمینه آخرت‌نگری و جهان بعد از مرگ طبق آیات قرآنی و احادیث و روایات ائمه معصومین. 	<ul style="list-style-type: none"> پیدا کردن مفهوم آخرت‌نگری در ادیان مختلف، مطابقت دادن آن‌ها با یکدیگر و جمع‌بندی این دیدگاه‌ها
هشتم	<ul style="list-style-type: none"> جمع‌بندی و اجرای پس‌آزمون 	

جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی، تحلیل کوواریانس تک‌متغیره و نرم‌افزار SPSS-22 استفاده شد.

یافته‌ها

در این پژوهش ۵۰ نفر از دانشجویان دانشگاه فرهنگیان کرمان شرکت کردند که اطلاعات جمعیت‌شناختی آن‌ها در جدول ۲ ارائه شده است. میانگین سنی دانشجویان گروه آزمایش ۲۰ سال و گروه کنترل نیز ۲۰ سال بود. از ۲۵ نفر گروه آزمایش ۱۴ نفر

دختر و ۱۱ نفر پسر بودند. از ۲۵ نفر گروه کنترل ۱۳ نفر دختر و ۱۲ نفر پسر بودند. توزیع نمره‌های آزمودنی‌های مورد مطالعه در متغیر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی با استفاده از روش‌های آمار توصیفی مانند میانگین و انحراف استاندارد توصیف شده‌اند که در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. شاخص‌های توصیفی آخرت‌نگری و مؤلفه‌های آن

متغیر	گروه	مرحله	میانگین	انحراف استاندارد
آخرت‌نگری	آزمایش	پیش آزمون	۹۱/۲۷	۱۲/۶۵
		پس آزمون	۱۲۴/۴۵	۱۴/۲۸
	کنترل	پیش آزمون	۹۰/۴۵	۱۱/۷۰
		پس آزمون	۸۹/۷۸	۱۲/۳۲
جهت‌گیری مذهبی	آزمایش	پیش آزمون	۱۲۸/۸۱	۱۴/۸۸
		پس آزمون	۱۹۱/۲۹	۱۶/۳۳
	کنترل	پیش آزمون	۱۲۶/۳۳	۱۵/۲۹
		پس آزمون	۱۲۷/۷۸	۱۴/۷۶

نتایج جدول ۲ نشان داد در مرحله پیش‌آزمون، میانگین‌ها و انحراف استاندارد متغیر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی آن در دانشجویان در گروه آموزش و گروه کنترل تفاوت کمی دارند، ولی در مراحل پس‌آزمون (بعد از آموزش)، تفاوت زیادی مشاهده می‌شود. با توجه به طرح پژوهش حاضر که از نوع پیش‌آزمون، پس‌آزمون بود، برای تحلیل داده‌ها و به‌منظور کنترل اثر پیش‌آزمون و پس‌آزمون از روش تحلیل کوواریانس تک‌متغیره استفاده شد. برای انجام این آزمون می‌بایست مفروضه‌های آن مانند، توزیع نرمال متغیر وابسته، آزمون همگنی ماتریس واریانس - کوواریانس و آزمون همگنی واریانس‌های خطا رعایت شود. نتایج آزمون کالموگروف اسمیرنف نشان داد که توزیع نرمات در متغیرهای آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی بهنجار است. فرض همگن بودن واریانس‌ها به‌وسیله آزمون لوین بررسی شد که مفروضه همگونی واریانس‌ها نیز تأیید شد. مفروضه مهم دیگر تحلیل کوواریانس، همگونی شیب خط رگرسیون است. بررسی‌ها نشان داد تعامل پیش‌آزمون با متغیرهای مستقل معنادار نبوده؛ بنابراین مفروضه همگنی شیب رگرسیون نیز برقرار است

($p < 0/05$). بررسی مفروضه‌ها نشان داد که استفاده از تحلیل کوواریانس مجاز می‌باشد. با توجه به برقراری مفروضه‌های تحلیل کوواریانس، می‌توان از این آزمون برای سنجش فرضیه‌ها استفاده کرد. لذا، برای بررسی اثربخشی آموزشی هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی از تحلیل کوواریانس تک‌متغیره استفاده شد جدول ۳ و ۴، نتایج تحلیل کوواریانس تک‌متغیره را نشان می‌دهد.

جدول ۳. نتایج تحلیل کوواریانس تک‌متغیره جهت بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری دانشجویان

متغیر	شاخص	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی‌داری	اندازه اثر
آخرت‌نگری	بین گروهی	۵۷۸/۲۶	۱	۵۷۸/۲۶	۱۴/۹۰	۰/۰۰۱	۰/۵۸
	درون گروهی	۱۸۶۲/۵۴	۴۸	۳۸/۸۰			
	کل	۲۳۴۰/۸۰	۴۹				

نتایج جدول ۳ نشان می‌دهد که براساس مقدار F و معناداری آن، بین میانگین نمرات پس‌آزمون متغیر آخرت‌نگری دانشجویان بعد از حذف اثر پیش‌آزمون تفاوت معنی‌داری وجود دارد. بنابراین میانگین نمرات پس‌آزمون گروه آزمایش به‌طور معنی‌داری در متغیر آخرت‌نگری دانشجویان بیشتر از گروه کنترل است؛ به‌عبارتی می‌توان گفت که سرفصل آموزشی هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی به‌طور معنی‌داری موجب افزایش آخرت‌نگری دانشجویان در مرحله پس‌آزمون شده است. میزان این تأثیر براساس مقدار اندازه اثر ۰/۵۸ بود.

جدول ۴. نتایج تحلیل کوواریانس جهت بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر جهت‌گیری مذهبی دانشجویان

متغیر	شاخص	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی‌داری	اندازه اثر
جهت‌گیری مذهبی	بین گروهی	۳۱۴/۶۷	۱	۳۱۴/۶۷	۱۱/۰۷	۰/۰۰۱	۰/۴۶
	درون گروهی	۱۳۶۲/۹۱	۴۸	۲۸/۴۱			
	کل	۱۸۹۷/۵۸	۴۹				

نتایج جدول ۴ نشان می‌دهد که براساس مقدار F و معناداری آن، بین میانگین نمرات پس‌آزمون متغیر جهت‌گیری مذهبی دانشجویان بعد از حذف اثر پیش‌آزمون تفاوت معنی‌داری وجود دارد. بنابراین میانگین نمرات پس‌آزمون گروه آزمایش به‌طور معنی‌داری در متغیر جهت‌گیری مذهبی دانشجویان بیشتر از گروه کنترل است. به عبارتی می‌توان گفت که سرفصل آموزشی هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی به‌طور معنی‌داری موجب افزایش جهت‌گیری مذهبی دانشجویان در مرحله پس‌آزمون شده است. میزان این تأثیر براساس مقدار اندازه اثر $0/46$ بود.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان کرمان بود. یافته‌ها نشان داد آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر آخرت‌نگری تأثیر داشت. در رابطه با همسویی این نتایج با نتایج سایر پژوهش‌ها، شایان ذکر است که هیچ پژوهشی در تأثیر آموزش هوش معنوی و یا حتی رابطه آن با آخرت‌نگری را بررسی نکرده است و اکثر تحقیقات قبلی رابطه بین دینداری و هوش معنوی را مورد بررسی قرار داده‌اند، با این حال نتایج این تحقیقات (دهقانی، ۱۳۹۹) نیز گویای رابطه مثبت و معنادار قوی بین اصول دین و هوش معنوی است. در تبیین این نتیجه می‌توان گفت مداخلات معنوی در کنار دیگر مداخلات درمانی باعث تعادل بین جسم، روان و معنویت می‌شود و می‌تواند موجب افزایش باورهای مذهبی نظیر باورهای آخرت‌گرایانه شود. در مفاهیم آموزشی هوش معنوی، بعد معنوی انسان و فاصله گرفتن از جنبه‌های غیرمادی زندگی آموزش داده می‌شود. دانشجویان با آشنایی با مبانی هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه اسلام می‌توانند با کل هستی، ابدیت و ماوراء مادیات پیوند منطقی پیدا کنند و برای زندگی خود مفهوم و غایت و به‌طور خلاصه، معنایی بیابند و از این طریق باورهای آخرت‌نگری را در خود تقویت کنند. یکی از اثرات ارزشمند ایمان و اعتقاد به معاد، نجات انسان از سردرگمی در زندگی دنیاست که در جلسات آموزشی هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی دانشجویان می‌آموزند کسانی که حیات انسان را در زندگی دنیا خلاصه می‌کنند در واقع، انگیزه و تفسیری برای زندگی دنیا بجز کارهایی همچون خوردن و خوابیدن و کار کردن ندارند و به عبارتی، زندگی می‌کنند تا کار کنند. همین امر باعث می‌شود احساس پوچی کرده و حتی در مواردی

خودکشی را بهترین راه نجات از زندگی تکراری و رهایی از درد و رنج و مشکلاتشان بدانند. اما کسانی که اعتقاد به حیات پس از مرگ دارند، تلخی و مشکلات زندگی دنیا را برای رسیدن به اهداف عالی تر و حیات جاوید با جان و دل می‌پذیرند. اینان بر این باور و اعتقاد هستند که ثمره و محصول عبادت و بندگی را در عالم پس از مرگ دریافت خواهند کرد. (ابراهیمی و بهرامی‌احسان، ۱۳۹۰). به‌طور کلی انسان باورمند به معاد، زندگی را محدود به زندگی دنیوی نمی‌داند. اسلام به او می‌آموزد که زندگی دنیا به منزله مقدمه‌ای برای حیات اخروی است. باور به یک وجود دایمی پس از مرگ و پایان زندگی مادی، اولاً، منجر به ارضای صحیح انگیزه بقا می‌شود و ثانیاً، ترس از مرگ را کاهش می‌دهد (برهمن و موسیونند، ۱۴۰۰). دیگر یافته این پژوهش نشان داد که آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تربیت اسلامی بر جهت‌گیری مذهبی تأثیر داشت. این یافته به‌گونه‌ای با پژوهش ذوقی‌پایدار، محمودی و نبی‌زاده (۱۳۹۶) همسو است. در تبیین این نتیجه می‌توان گفت در جلسات آموزش هوش معنوی بر مبنای تعالیم اسلامی دانشجویان آموزش هوش معنوی زمینه‌ساز رسیدن به هدف نهایی است، بدین معنا که فرد بتواند فراتر از خود و جهان مادی را درک کند تا بر ضعف‌های وجود خویش غلبه نماید. این سطح از هوش دربرگیرنده استعدادها و مهارت‌هایی برای برقراری ارتباط با منشأ همه موجودات، ماهیت وجود و یکپارچه شدن با تمام هستی است. اینجاست که بعد درونی مذهب افزایش پیدا می‌کند و بعد درونی مذهب ریشه در سرشت آدمی دارد. معنویت و مذهب برای هدایت و پرورش انگیزه و اشتیاق درونی انسان به کشف حقیقت، مؤلفه‌های مشترکی مانند خودآگاهی، حقیقت‌جویی، معنایابی و حس پرستش را مورد استفاده قرار می‌دهند. در کل می‌توان گفت سازه‌های هوش معنوی و جهت‌گیری مذهبی درونی با هم شاخصه‌های مشترکی دارند که پژوهش‌های تجربی دنبال شناسایی و درک بیشتر همپوشانی این سازه‌ها هستند (عسگری، حیدری و عسگری، ۱۳۹۴).

به‌طور کلی باورهای آخرت‌نگری و جهت‌گیری مذهبی فرد نشأت گرفته از جهت‌گیری دینی افراد است (هر چند که در بعضی از متون روان‌شناسی و دینی جهت‌گیری مذهبی را با جهت‌گیری دینی برابر دانسته‌اند اما این دو متفاوت هستند و در واقع مذهب فرد زیر مجموعه‌ای از دینی است که فرد به آن اعتقاد دارد). اعتقاد به آخرت در هر آیینی که پیوندی با آسمان دارد، یک عنصر اساسی است و به منزله ستون فقرات آن به‌شمار می‌آید،

و ادیان بدون آن به مکتب‌هایی مادی و ساخته ذهن بشر تبدیل خواهند شد. بنابراین قوام دین به مبدأ و معاد است، و از این رو هیچ آیین آسمانی و الهی‌ای را نمی‌یابید که دعوت به زندگی اخروی، برانگیخته شدن انسان پس از مرگ و بر پایی حساب و کیف و پاداش در آن نباشد، حتی اگر تحریف شده باشد (بهرامی‌احسان، ۱۳۸۰). براساس نتایج این پژوهش می‌توان با آموزش هوش معنوی مبتنی بر تعالیم اسلامی و آموزه‌های قرآنی جهت‌گیری مذهبی درونی دانشجویان را افزایش داد که به تبع آن افکار آخرت‌نگری نیز تقویت می‌گردد و تعلیم و تربیت اسلامی در جامعه دانشگاهی پررنگ‌تر می‌شود.

این پژوهش با محدودیت‌هایی روبه‌رو بوده است. به دلیل شرایط فرهنگی موجود در جامعه ما، افراد معمولاً در برابر آزمون‌هایی که اعتقادات مذهبی آن‌ها را مورد ارزیابی قرار می‌دهد، با احتیاط عمل می‌کنند و از ابراز دقیق عقاید، باورها، ارزش‌ها و اعتقادات قلبی خویش پرهیز می‌کنند و تلاش می‌کنند خود را فردی موجه و بهتر نشان دهند. این مسئله می‌تواند در ناهنجاری‌های به پرسشنامه‌های خود گزارش‌دهی نقش مهمی داشته باشد. با توجه به تفکیک جنسیتی دانشگاه فرهنگیان ادغام کردن دانشجویان دختر و پسر در جلسات آموزشی از دیگر محدودیت‌های این پژوهش بود. با توجه به یافته‌های پژوهش و اهمیت آموزش دیدگاه‌های مذهبی جهت تقویت تعلیم و تربیت اسلامی در دانشجویان امروز و معلمان آینده، پیشنهاد می‌شود که مسئولان دانشگاه فرهنگیان طرحی برای آشنایی اساتید و دانشجویان این دانشگاه با محتوای هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های تعلیم و تربیت اسلامی در نظر بگیرند و کارگاه‌های آموزشی مناسب در این زمینه برگزار کنند. همچنین پیشنهاد می‌شود این بسته آموزشی بر روی دانشجویان دانشگاه‌های دیگر صورت پذیرد تا دیگر ابعاد اثربخشی آن مشخص گردد. از سوی دیگر، نیاز است در تحقیقات آینده، تأثیر این رویکرد آموزشی با سایر آموزش‌های روان‌شناختی موجود نظیر آموزش معنادرمانی و آموزش‌های شناختی رفتاری مبتنی بر آموزه‌های اسلامی مقایسه شوند تا تبیین جامع‌تری از این رویکرد آموزشی و اثر آن بر جهت‌گیری مذهبی دانشجویان فراهم شود.

تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از کار تحقیقی در دانشگاه فرهنگیان کرمان است. از تمامی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان شهر کرمان که در انجام این پژوهش به ما یاری رساندند، صمیمانه تشکر می‌گردد.

- آرام‌فر، رسول؛ حسینی، سعیده سادات؛ افشاری‌نیا، کریم و کاکابرایی، کیوان (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش هوش‌معنوی بر مقابله با استرس و ارتباط مؤثر دانش‌آموزان. پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۳ (۴۵)، ۱۰۹-۱۲۵.
- ابراهیمی، ابوالفضل و بهرامی‌احسان، هادی (۱۳۹۰). رابطه آخرت‌نگری با سلامت در دانشجویان دانشگاه تهران و طلاب علوم دینی حوزه علمیه قم. روان‌شناسی و دین، ۱۴ (۲)، ۲۲-۳۶.
- اعتمادی، فائزه، جعفری‌هرندی، رضا. تأثیر آموزش هوش‌معنوی بر مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه اول شهر قم در سال ۹۹-۱۳۹۸. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۳۹۹؛ ۵ (۳): ۳۲-۷.
- ایمانی، سعید؛ باغبانی نادر، مون؛ حسین‌زاده اسکوتی، علی و نوروزی دشتکی، مهین (۱۴۰۰). بررسی نقش واسطه‌ای قدردانی در رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و رضایت زناشویی زنان. رویش روان‌شناسی، ۱۰ (۵)، ۱-۱۲
- بهرامی‌احسان، هادی (۱۳۸۰). بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی. مجله روانشناسی و علوم تربیتی، ۱ (۶)، ۶۷-۹۰.
- برهن، مریم و موسیوند، محبوبه (۱۴۰۰). رابطه شایستگی اجتماعی، آخرت‌نگری با بهزیستی مدرسه: نقش واسطه‌ای بلوغ عاطفی و اخلاقی نوجوانان در مدارس. روان‌شناسی تربیتی، ۱۷ (۵۹)، ۱۷۵-۲۱۲.
- پرتو مسلم. (۱۳۹۴). نقش جهت‌گیری مذهبی و وضعیت اقتصادی - اجتماعی در تحول قضاوت اخلاقی نوجوانان دانش‌آموز. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱ (۱): ۱۱-۳۸
- تیموری، ابوالفضل و محمد جعفری، رسول (۱۳۹۹). نقش نگرش‌های دینی در سلامت روانی کم‌توانان جسمی. دین و سلامت، ۸ (۱)، ۵۷-۶۷.
- چارچی، سید رضا؛ حبیبی، حمداله؛ منطری‌توکلی، وحید و هاشمی‌زاده، وجیهه السادات (۱۳۹۶). اثربخشی معنی‌درمانی گروهی بر جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان نوجوانان. پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی، ۸ (۳)، ۱۴۵-۱۶۰.
- جامعی ندوشن، فاطمه و ایزدی، مهشید (۱۳۹۵). بررسی نقش گرایش به اقامه نماز و هوش‌معنوی در سلامت روانی دانش‌آموزان دختر دبیرستانی منطقه ۷ شهر تهران. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲ (۱)، ۵۳-۷۴.
- دهقانی فیروزآبادی، ابوالفضل (۱۳۹۹). عوامل مؤثر بر هوش‌معنوی و باورهای مذهبی در دانشجویان علوم پزشکی، سومین همایش ملی سبک زندگی و سلامت.
- ذوقی‌پایدار، محمدرضا؛ محمودی، زینب و نبی‌زاده، صفدر (۱۳۹۶). پیش‌بینی جهت‌گیری مذهبی براساس هوش‌معنوی و هوش اخلاقی در دانشجویان. مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۱۱ (۲۱)، ۱۳۱-۱۵۰.
- شرکت، مرضیه؛ کلانتری، مهرداد؛ آذربایجانی، مسعود و عابدی، محمدرضا (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش هوش‌معنوی بر میزان هوش‌معنوی، بهزیستی روان‌شناختی، اضطراب و افسردگی دانشجویان. علوم روان‌شناختی، ۱۹ (۸۸)، ۴۸۳-۴۹۳.
- صبا، بهمن و اصل فتاحی، بهرام (۱۳۹۶). تأثیر آموزش هوش‌معنوی با تأکید بر آموزه‌های قرآنی، بر واکنش به استرس تحصیلی و خودکارآمدی تحصیلی دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه شهرستان شبستر. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۱ (۱)، ۱۱۷-۱۳۳.
- عسگری، مهراثا؛ حیدری، علیرضا و عسگری، پرویز (۱۳۹۴). رابطه هوش‌معنوی و جهت‌گیری مذهبی با بهزیستی روان‌شناختی و اضطراب وجودی در دانشجویان. پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۹ (۳۱)، ۱۶۳-۱۹۰.
- مجیدپورخوئی، محمد؛ محبی، علی و ایمانی نائینی، محسن (۱۳۹۸). تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان

با رویکرد مسئولیت‌پذیری، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷ (۴۵)، ۱۶۹-۱۹۴.
 محدث نوری، میرزا حسین. (۱۳۹۵). مستدرک الوسائل، نسخه دیجیتالی جلد ۱۲، ناشر دیجیتالی: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
 منظری توکلی، وحید؛ بهرامی احسان، هادی؛ منظری توکلی، علیرضا، حمزه‌نژاد، محمود. (۱۳۹۲). بررسی اعتبار و روایی سازه پرسشنامه آخرت‌نگری. مطالعات روان‌شناختی، ۹ (۲)، ۹-۲۸.
 میکائیلی منیع، فرزانه؛ نوری‌زاد، نرگس و هاشمی سهیلا. (۱۳۹۳). بررسی رابطه آخرت‌نگری، هدفمندی در زندگی، امید و انگیزش تحصیلی با عملکرد تحصیلی دانشجویان دوره کارشناسی. پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۹ (۳۶)، ۱۸۱-۲۰۷.

REFERENCES

- Arnout, B. A. (2020). A structural equation model relating unemployment stress, spiritual intelligence, and mental health components: Mediators of coping mechanism. *Journal of Public Affairs*, 20(2), e2025.
- Barnes, M. E., Supriya, K., Zheng, Y., Roberts, J. A., & Brownell, S. E. (2021). A new measure of students' perceived conflict between evolution and religion (PCoRE) is a stronger predictor of evolution acceptance than understanding or religiosity. *CBE—Life Sciences Education*, 20(3), ar42.
- King, D. B. (2008). Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model, and measure. Unpublished master's thesis. Ontario Canada: Trent University.
- Pearce, J., Stones, A., Reiss, M. J., & Mujtaba, T. (2021). 'Science is purely about the truth so I don't think you could compare it to non-truth versus the truth.' Students' perceptions of religion and science, and the relationship (s) between them: religious education and the need for epistemic literacy. *British Journal of Religious Education*, 43(2), 174-189.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی